

Opponensi vélemény Payer Katalin diplomatervéhez - A Tököli Büntetésvégrehajtási Intézet rehabilitációs terve –

A börtön egyike azoknak az épülettípusoknak, amelyek az építészet „vakfoltján” helyezkednek el. Ez persze szoros összefüggést mutat azzal, hogy a többségi társadalom előszeretettel negligálja az olyan intézményeket, mint a börtön, fegyház, elmeógyógyintézet, árvaház, javítóintézet, stb. Tulajdonképpen szeretjük ezeket a helyeket a tudatalattinkba sülyeszteni, emiatt aztán persze rengeteg sztereotípiát, tévhitet, előítéletet, félreértést kering körülöttük. Mivel ezek a világtól fizikailag is elzárt mikrokozmoszok, ezért aztán félelemmel vegyes kíváncsiságunkat legfeljebb a média, a szórakoztatóipar szolgálja ki előszeretettel. Ne becsüljük le ezek hatását, pl. a börtönök esetében a mediatisált képek rendkívül erős hatásúak – és a valósághoz vajmi kevés közük van.

Azt gondolom, abban, hogy a hazai börtöneink olyan állapotban vannak, amilyenben, jó részben a források szűkössége az oka. De ebben a gazdaság pillanatnyi teljesítményén túl a társadalom és a mindenkor döntéshozó elit véleménye is markánsan tükröződik, ahogyan abban is, hogy az innováció is messze elkerüli ezt a közeget. Pedig az emberi oldal (azaz a fogvatartók és fogvatartottak), illetve a börtönök működését szabályozó formális és informális normák (szakkifejezéssel élve *rezsimék*) mellett nyilvánvalóan rendkívül fontos az épített fizikai környezet is. Az opponencia megírása előtt a témában való felszínes kutakodásom közepette is az volt az egyik első benyomásom, hogy relatíve milyen sokat foglalkoznak a börtön és börtönélet pszichológiai, szociológiai, szociálpszichológiai vonatkozásaival, de szinte alig-alig az építészeti, vagy tárgykulturális síkjával. Azt gondolom, örvendetes tehát, hogy magas szinten, azaz pl. a MOME falai között is elkezd valaki erről gondolkodni. (Megjegyzem: a téma kiterjedt, interdiszciplináris megközelítéséhez pont a MOMÉ-n lenne megfelelő szellemi kapacitás...)

Ne legyenek kétségeink: ha a rendelkezésünkre álló eszközeinkkel bármit is lehetne javítani a hazai büntetésvégrehajtás állapotán, az a probléma újratermelődését fékezne, és ez nem csak a fogvatartottaknak, hanem mindannyiunknak érdekében állna.

Mivel azonban eléggé járatan utat választott a diplomázó, ezért hadd menjek azonnal elébe bizonyos túlzott elvárásoknak. Kati börtönt tervezett, és nem a büntetésvégrehajtás reformján gondolkodott, azaz elfogadta diplomájának premisszájaként a jelenleg jogszabályokban rögzített jórossz rendszert. Ez álláspontom szerint helyes és bölcs felismerése az építész szerepének; de ezen egyedül túllépni egyébként is lehetetlen vállalkozás lenne, mert a börtönépületek formája, felépítése, a fegyelmi mechanizmus működése mindig az adott korra jellemző szisztematikus és szervezett büntetésvégrehajtási filozófiától függ. Ez utóbbi pedig társadalmilag és kulturálisan mélyen beágyazott: az, hogy mikor mi számít bűnnek, és milyen elítéltek milyen büntetést rendelnek hozzá – nos ez izgalmas kultúrtörténeti kérdés, amelynek a történelem során mindvégig jól nyomonkövethető építészeti vonatkozásai is vannak.

Nem túl közismert például, de a terv kontextusba helyezése szempontjából fontos, hogy a ma ismert börtön - hasonlóan pár másik fontos középülettípushoz, mint pl. a könyvtár vagy múzeum – a modernitás találmánya, azaz időben viszonylag friss dolog, gyökerei a 18. század végére nyúlnak vissza. Foucault szerint, aki „Felügyelet és büntetés” címmel külön nagy hatású művet szentelt a börtönöknek, mint az elnyomásról és a társadalmi elfojtásról tanúskodó intézményi formának, azt mondja, hogy az új hatalmi forma modernisége éppen a testhez való viszonyában mutatkozik meg legmarkánsabban. Azaz egy nagyon fontos váltás következett be: a premodern korban a hatalom közvetlenül *a testre* irányult, azaz a Bűnös és a Rossz elpusztítása vagy megkínzása volt a cél, a fogvatartás csak az ítélet végrehajtásáig szóló hosszabb-rövidebb kényszer volt. Ennek építészeti lenyomatai a tömlöcök, vártornyok, fogdák, dologházak, stb.

A modernitással azonban kialakul a hatalomnak a *fegyelmező* formája: nem elpusztít, hanem fogvatart, nevel és javít. A 19. század elején alakult az ki, hogy a bünt különböző hosszúságú szabadságvesztéssel sújtják, melyhez az építészeti kereteket először a korábbi helyek átalakításával biztosították. Az első ’igazi’ börtönök társadalommal kötött szerződése arról szól, hogy nem csak

kivonják a fogvatartottat a társadalomból hosszabb-rövidebb ideig, hanem át is nevelik. Az átneveléshez a büntetésvégrehajtás klasszikus nézete szerint a börtön a bűnöst az ítélet után, utólag, fogvatartva ismeri meg, így az állandó felügyeletnek kettős célja van az őrzésen túl. A rabok megfigyelésére alapozott börtönök egész tipológiája alakult így ki, túlnyomóan centrális elrendezéssel, csillag, kereszt, kör, félkör alakokban.

Azonban a hamar zsarnoki intézményekké váló korai börtönöknek számtalan kritikusa is akadt, a 19. század második felének pozitivista gondolkodói *a büntett helyett a bűn elkövetőjére* helyezték a hangsúlyt. Álláspontjuk szerint az igazságszolgáltatásnak az ítélet előtt kell megismernie az elkövetőt, hiszen így lehet korrekciós jellegű, személyre szabott a büntetés. Eszméik természetesen nyílt konfliktusba keveredtek az igazságszolgáltatás rendszereivel, de ettől függetlenül hatottak. A 20. századi igazságszolgáltatás egyik nagy előrelépését jelentette az egyén felé fordulás, a büntetésvégrehajtásnak az emberre koncentrációja. Ma a legszigorúbb intézményekben is a fogvatartottak bizonyos tevékenységeket és azok időtartamát szabadon megválaszthatják, de ami a legfontosabb, hogy ideális esetben a bírósági ítélet egy elő-ítéletnek számít, ahol a rendszer, az intézet az egyén megismerése nyomán változtatásra terjeszthet elő.

És helyben is vagyunk: Kati a fenti elvet használva, a tököli börtön területén, annak fallal körülvárt mikrokozmoszában, több elavult épület bontásával nyert helyen 4 új épületet tervezett fiatalkorúak elhelyezésére. A négy épület négy különböző szigorúsági, őrzési fokozatot is jelent egyben; magaviselet és az elkövetett bűncselekmény szerint elkülönítve az erőszakos, életellenes elkövetőktől az enyhített végrehajtási szabályok szerint működő körletig, ahonnan gyakorlatilag szabadon ki lehet járni. A négy épület tehát négy különböző 'szabadságfokot' testesít meg, ahol nagyon komoly hajtóerővel bír az, hogy az intézmény javaslatára át lehet kerülni jobb fokozatba, *azaz a nevelés sikeréhez nélkülözhetetlen belső motivációhoz szükséges muníciót maguk az épületek is szolgálják*. A négy szárny ezen túlmenően nem a 'kényelmességében' tér el igazán - hiszen pl. az egy- vagy kétszemélyes cellakapszulák dimenziója mindenhol azonos - hanem a cellaterek és a közösségi terek konfigurálásában, azok egymáshoz viszonyított arányában.

Ezekből a diplomázó egy épületet tervezett meg, és dolgozott ki részletesebben, mégpedig a második legszigorúbb egységét. Bátor döntés volt, mert érzésem szerint a még mindig kemény őrzési, felügyeleti peremfeltételek közepette lehet igazán megmutatni azt, ami a diploma legfontosabb kérdése: *egy ilyen kontroll alatt tartott világban milyen esélye van, és hol, milyen pontokon képes az építész pozitívan hatni*. A túlzott elvárások elkerülése végett fontos azonban rögtön hozzátenni, hogy semmilyen építészet nem tudja feloldani például a szabadságvesztés tényéből fakadó ún. immanens börtönártalmakat; de segíteni tud a hosszútávú ártalomcsökkentésben, és a reintegrációban. A tervezett házon mindenesetre azt érzem, mintha az ember intenzív megfigyelésével az építészet is erős kontroll alatt állna: visszafogott térbeli formálás, visszafogott anyaghasználat van jelen. Mivel a diplomázó a korábbi tervfázisokban a cellák kubusosságához képest a közösségi tereken megjelenő vadabb, burjánzóbb formálásból is jócskán visszavett, azt sugallja: nem a képletszerűsége van a hangsúly.

Annál inkább fontosabb az a *térbeli differenciáltság*, amely itt még szükségszerűen a személyzet erős megfigyelési potenciáljával kell párosuljon. A jó téri organizáció első szinten itt olyan fontos lépésekből áll, mint a zsúfoltság elkerülése miatti levegős, szétterülő tömegképzés, a higiéniai megtartani segítő anyagkezelés és átszellőztethetőség, a középfolyosók oldalfolyosóra cserélése – ezek a valóságban mind azonnal segítenének csökkenteni a személyiségre nehezedő pszichés nyomást. Magasabb szinten hathat viszont a tömegek által keretezett két differenciált udvar, és az egyéb fedett-nyitott terek rendszere. Mivel a cellákon kívül az oldalfolyosót kísérő üvegpanel-fal miatt folyamatosan érzékeljük ezeket a növényzettel beültetett udvarokat, évszakonként váltakozó képükkel a pozitív környezetpszichológiai hatásuk nem elvitatható. Mivel nem csak vizuálisan vannak jelen, hanem sétatérként is használják, ezért olyan sok 'felelősség' hárul rájuk, hogy jó volna a végletekig pontosítani, hogy milyenek is ezek: zen-kertek, parkok, urbanusan viselkedő fásított közterek, vagy valami más?

Ahol szemmel láthatóan a diplomázó bízik az építészet lehetőségeiben, az a közös terek differenciált rendszere, ahol pedig egy kitüntetett, központi tér várja nyitottan mindazon lehetőségeket, amelyek nagyon fontosak az érzelmi-értelmi leépülés megakadályozásában. Ez a flexibilisen osztható egység mozgásterápiára, előadásokra, vetítésre, tanítási célokra egyaránt felhasználható, és ezáltal a fogvatartottak egyik nagy esélye.

A jó terv (egyik) fontos ismérve, hogy szinte tálcán kínálja a továbbtervezés lehetőségét, ahol a diplomavédés pillanata csak a tervezés folyamatának egy aktuális kimerevített képe. A kidolgozott épület mellett a maradék három egység részletezésével, és a börtönön belüli területfelhasználás innovációjával lehetne az itt bemutatott megoldásokat igazán kontextusba helyezni, akkor érthetnének meg igazán az építészet erejét és lehetőségeit a térszervezés szabadságfoka versus kontroll-felügyelet viszonyrendszerében. Természetesen ehhez már több félév munkája szükségeltetne, pedig itt már a témában való elmerülés is a szokottnál sokkal több időt igényelt, amit a diplomázó imponáló kitartással végig is csinált. Tanulságos, többértelmű, valódi problémákat felvető– és ha lehet itt ilyen kifejezést használni: hiánypótló és kockázatot vállaló diplomatervet láthattunk.

A tervet a fenti megfontolásokkal ajánlom a bizottság szíves figyelmébe.

2012. június 21.

Gyürki-Kiss Pál